

Voor Utrechts gebruik

Hanneke Lenders, kunsthistorica

Wanneer Museum Catharijneconvent in 2006 een collectie van de Paulusabdij te Oosterhout verwerft, blijkt een Vlaams gebedenboek uit 1498 een van de topstukken te zijn. In 2009 wijdde kunsthistorica Saskia van Bergen er een bijdrage aan in de *Catharijne*, waarin zij op basis van de randdecoratie constateerde dat het handschrift waarschijnlijk afkomstig is uit de omgeving Gent-Brugge. Een jaar later kwam Hanneke Lenders, voormalig stagiair van het museum, in haar onderzoek naar de gebruikte heiligenkalender tot de ontdekking dat de opdrachtgevers waarschijnlijk uit Utrecht afkomstig zijn.

Heiligen

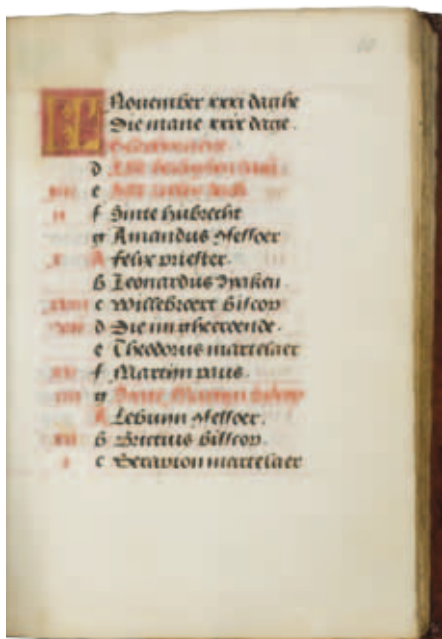
Gebedenboeken werden in de vijftiende eeuw voornamelijk gebruikt in huiselijke kring bij privé-devotie en godsdienstonderricht. Daarnaast namen de eigenaars deze mee naar de kerk, voor het bijwonen van de mis. Het Vlaamse gebedenboek bestaat voor een groot deel uit losse gebeden gericht op een specifieke heilige. Deze gebeden zijn rijkelijk gedecoreerd en van afbeeldingen van de betreffende heiligen voorzien. Ze vergrootten de betrokkenheid van de gelovige bij de heilige. De opdrachtgevers van dit gebedenboek lieten zich geknield voor de getroude Maria met kind afbeelden. Zichzelf laten vereeuwigen in het manuscript deden zij niet alleen vanwege de onmiskenbare functie van statussymbool, maar ook om het contact met de belangrijkste heilige, Maria, te vergroten. Omdat de opdrachtgevers zelf de gebedenboeken samenstelden, zijn ze erg verschillend van aard. Om te toetsen in hoeverre de inhoud en samenstelling van het onderzochte gebedenboek gebruikelijk was, werd het vergeleken met andere Vlaamse gebedenboeken uit de late vijftiende en begin zestiende eeuw. Op basis hiervan blijkt het erg eenvoudig van opzet en is de inhoud weinig gevarieerd. Doorgaans bevatten gebedenboeken meer verschillende soorten teksten, zoals voor de biecht, de boetedoening en missen, en passages uit andere christelijke teksten. Dit gebedenboek bestaat echter voor een groot deel uit gebeden gericht aan heiligen.

Hanneke Lenders geeft cursussen kunstgeschiedenis in Utrecht, zie www.hannekelenders.nl

< Bladgrote miniatuur met getroude Maria met kind en geknielde opdrachtgevers, Vlaams gebedenboek, eind 15e eeuw, StCC h4, f. 20v

Bisdom Utrecht

Twee erg opvallende aspecten van het Vlaams gebedenboek zijn de paastabel en de heiligenkalender. Deze zijn over het algemeen weinig voorkomend bij gebedenboeken. Aan de hand van de paastabel berekende de eigenaar van het boek de datum van Pasen. De heiligenkalender bestaat uit een lijst van heiligenfeesten gerangschikt naar de dagen van het jaar. Deze kalender verschilde per bisdom, want in ieder bisdom werden andere heiligen vereerd. In rood werden de heiligenfeesten die verplicht gevierd werden opgeschreven. Overige heiligen werden in zwart opgeschreven. Hun verering was niet verplicht en bovendien waren ze niet verbonden aan een specifiek bisdom. Een boek dat door de eigenaren in een bepaald bisdom werd gebruikt, moest dus ook een heiligenkalender passend bij dat bisdom bevatten. Door veel

Kalender met onderaan in rood 'Sinte Martijn bisscop' (Sint-Maarten bisschop), Vlaams gebedenboek, eind 15e eeuw, StCC h4, f. 10r

De heilige Dymna, Vlaams gebedenboek, eind 15e eeuw, StCC h4, f. 73v

kunsthistorici werden en worden kalenders gelokaliseerd op basis van de in rood geschreven heiligen. In 1988 bedacht de Amerikaanse onderzoeker John H. Plummer (1918), die lange tijd verbonden was aan de Morgan Library en de Columbia University, echter een tweede methode, namelijk het vergelijken van kalenders in het geheel. Deze kunsthistoricus gaat er namelijk vanuit dat er per bisdom standaard 'leggers' – voorbeeldteksten – werden gebruikt om steeds een kalender in een boek over te schrijven. In elk boek uit een bepaald bisdom bevonden zich dus bijna identieke kalenders. Ook voor de kalender van het Vlaamse gebedenboek lijkt een Utrechtse 'legger' te zijn gebruikt. Ondanks dat het schrift en de decoratie wijzen op een vervaardiging in Brugge-Gent is de kalender daarom bestemd geweest voor het bisdom Utrecht. Dit blijkt onder meer uit de in rood genoteerde Sint-Maarten, de patroonheilige van Utrecht. Een dergelijke combinatie van vervaardiging in Brugge-Gent en een Utrechtse kalender kwam vaker voor. Museum Catharijneconvent bezit daarvan enkele voorbeelden, zoals het gebedenboek dat is verlicht door Lieven van Lathem omstreeks 1475 (BMH h66) en het Vlaamse getijden- en gebedenboek van circa 1480 (OKM h1).

Vlaamse kleding versus Utrechtse kalender

De afgebeelde opdrachtgevers dragen Vlaamse kledij. We kunnen ons afvragen waarom een boek dat in schrift en stijl uit de omgeving Brugge-Gent (Vlaanderen) afkomstig lijkt te zijn, toch een kalender voor gebruik binnen het bisdom Utrecht bevat. Het hebben van een gebedenboek was in hoge mate een prestigekwestie. De omgeving Brugge-Gent stond als productiecentrum van handgeschreven boeken hoog aangeschreven vanwege de kwaliteit. Het is dus heel goed mogelijk dat opdrachtgevers die in het bisdom Utrecht woonden in Vlaanderen een gebedenboek bestelden. Misschien waren deze opdrachtgevers zelfs van oorsprong Vlaams. De miniaturisten beeldden de opdrachtgevers in de kledij af die zij kenden uit hun eigen omgeving. In Vlaanderen waren er vanwege de brede afzetmarkt ook modelkalenders van bijvoorbeeld het bisdom Utrecht aanwezig. Deze konden gebruikt worden voor boeken voor Utrechtse eigenaren. Zo vonden de Vlaamse gebedenboeken aftrek in andere bisdommen. Het aanschaffen van een gebedenboek was een erg kostbare zaak, zeker wanneer het boek van ver moest komen. Als de opdrachtgevers van het Vlaamse gebedenboek zich dus als inwoners van het bisdom Utrecht een rijkelijk gedoceerd gebedenboek uit de omgeving Brugge-Gent konden veroorloven, moeten ze erg welvarend zijn geweest. Helaas is er over hun identiteit weinig bekend en zal de afkomst uit het bisdom Utrecht voorlopig het enige aanknopingspunt zijn.